

Микола Степаненко

ВІДОМЕ Й НЕВІДОМЕ ПРО УКРАЇНСЬКІ ПРІЗВИЩА

Рецензія на монографію: Поповський А. Дешиця про українські прізвища : монографія. Дніпро : Ліра, 2020. 300 с.

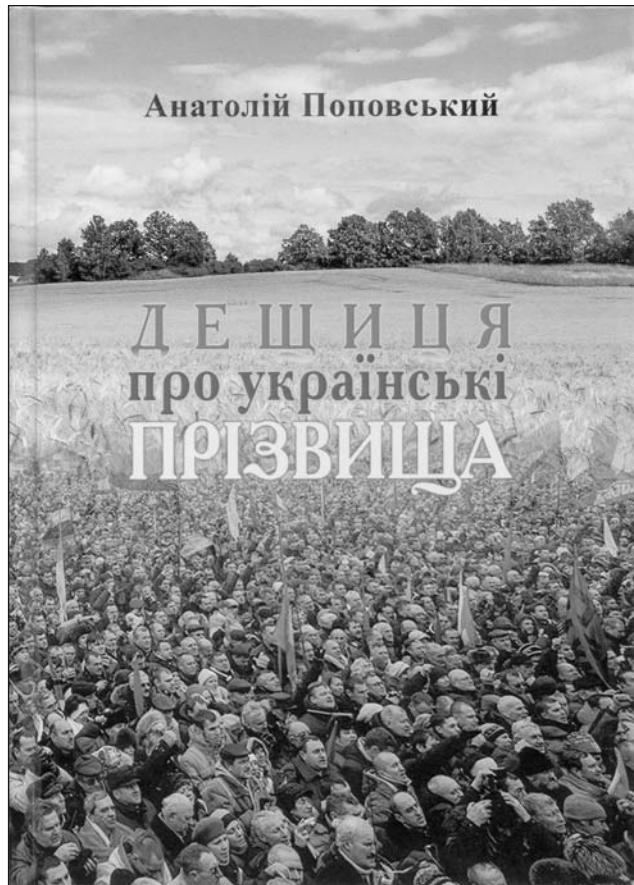
...Необхідно постійно вивчати прізвища сіл, селищ міського типу, міст, районів, областей України, щоб відтворити географію українського антропонімікону як у синхронії, так і в діахронії.

Анатолій Поповський

Немає, очевидно, такої людини, яку б не цікавила історія походження її прізвища, яку б не хвилювала доля її нащадків. Комуś поталанило: предтечі фіксували свій життєпис; комуś доводиться розпочинати цю справу, шукати власне коріння в сивій п'їтї минувшини. Що ж до самих прізвищ, то тут таємничості доволі: одні з них виразно зберігають етимологічну інформацію, тоді як інші – а їх сонмище – огорнені ореолом невідомості. Важко декодувати антропонімічну сферу, робота ця передбачає ретельне студіювання наукових джерел. Їх у нас набралось за цілі століття немало. Однак твердити про те, що з усіх українських прізвищ знято загадковість, немає ніяких підстав. «Труду» на цьому дослідницькому полі «матиме досить» не одне покоління. Сьогодні в Україні створені школи вчених, які дбають, аби були розсекречені найсутніші маркери, за котрими в державі ідентифікують людину. Ідеться пересім про прізвища, а також про імена.

Чимало літ успішно розв'язує цю складну й украй важливу для національного розвитку проблему відомий мовознавець Анатолій Поповський. 2020 року він надрукував серйозну монографію «Дешиця про українські прізвища». Назва скромна, вона, щоправда, не відповідає своєму змістові, позаяк у книзі подано великий обсяг інформації про генезис, структуру, ареал поширення, частоту вживання, текстотвірні можливості прізвищ. Своє видання автор адресує не тільки колегам (вони неодмінно запитимуть його), а й усім шанувальникам рідної мови, культури, історії України. Про все це йдеться в найпереднішому слові-епіграфі, яке заримував сам Анатолій Михайлович:

Що в імені і прізвищі твоїм,
Українцю мій, чи древо роду знаєш?
Ким предок був в стражденнім світі цім:
Звитязцем вольниці козацької святої,

А чи холуй, запроданець, стукач, злодюга,
Кат рідного народу, кар'єрист, бандюга,
Чи суверенної Вкраїни мужній воїн?!
Тож відроди козацьку силу й вроду,
Шануй, примножуй честь свого роду, –
Кріпимо єдність, силу волі й права,
Бо з міці роду, а не виродків будується держава.

Відразу наголосимо, що монографія має неканонічну для цього жанру композицію. Сприймати озвучене як недолік чи навіть як принагідне побажання

означає не збагнути чи, можливо, навіть зігнорувати благородний намір професора Поповського: він ставить передусім патріотичну, а вже потім наукову мету, тобто прагне впливати не лише на розум, а й на почуття своїх читачів, повертати їх у лоно націєлюбства, рідномовності, державозодчості. «До цієї праці, – широко зізнається Анатолій Михайлович, – спонукала мене дрімуча байдужість значного українського загалу про походження свого імені, прізвища, прізвиська, таємничої крони історичного древа свого ж таки родоvodu. Безперечно, що в цьому виховному процесі є вина і батьків, і педагогів навчальних закладів усіх ступенів. Внаслідок цього маємо наплив таких імен, як Аліка, Альона, Анжеліка, Віолетта, Віола, Дар'я, Діана, Каміла, Карина, Ліана, Данііл, Кіріл, Артур, Макс і тому подібні. Ще більше спостерігаємо свідомих спотворень українських прізвищ як їх носіями, так і чиновниками різних адміністративних інстанцій. Прикладів таких прізвищевих маніпуляцій опубліковано достатньо в українських періодичних виданнях. Чимало про такі факти доводилося чути в розмові з мешканцями різних куточків України, спостерігати в життєвих ситуаціях» (с. 5). Під процитованими рядками може підписатися, мабуть, кожен, адже мовиться про таку поширену сьогодні антиукраїнську тенденцію в антропонімічній сфері і в національному бутті загалом. Це, зрештою, правдиве й гірке свідчення того, що не все гаразд у нас із державотвірними процесами, не діють повносіло етнозахисні механізми й не виформовані до кінця з позиції позитивності та справедливості мовна ситуація, мовна політика й мовне законодавство. А якщо так, то хтось має бити на сполох, викорінювати цю кризу, демонструвати зразки національного сумління, прокладати шлях усьому новому й перспективному. З-поміж таких достойників – Анатолій Поповський, який ось уже п'ять десятиліть стоїть на варті рідного слова, рідної культури. Свою нову працю він пустив у світ передусім задля того, щоб «питання історії родоvodu і його смислового змісту, закарбованого в прізвищі», стало «такою життєвою необхідністю, як повітря для всього суцього». І тоді, доводить учений-лінгвіст, «проснеться душа українська від вікових колоніальних стереотипів рабовласницького “лукавого слов'янського братства” й потужно запрацює свободолубивий дух козацької вольності й генетичний код національної свідомості, який так потрібний у вихованні сучасного юнацтва суверенної України» (с. 8).

Багато місця в монографії приділено проблемі деформування прізвищ українців. Сталося воно не з власної волі наших батьків і дідів. Їм доводилося само захищатися в умовах тотального зневажання з боку імперій, зокрема Російської, колонізованих народностей. За радянської доби «це був спосіб уник-

нення від каральних органів революційної влади, які вели жорстоку класову боротьбу з тими, хто чинив будь-який спротив» (с. 7). Акцент зроблено, зосібна, на тому, що в умовах «репресивної комуністичної ідеології певна частина українського населення свідомо піддавалася чітко спланованим асимілятивним заходам формування радянського громадянства на теренах СРСР. З часом вона швидко втрачає зв'язки з віковичними традиціями своєї культури, свого роду й рідної мови, що призводить до повного всихання всього людського, до розмивання духовних основ українського народу. Такі особистості стають асимільованими перевертнями інших етносів і активними захисниками їхньої культури й ідеології» (с. 7–8). Болісні переживання викликають розділи книги «Від Хама до Хамства» (с. 68–89), «Від Холуя до холуїства: етнолінгвістичний і когнітивний погляд на лексико-семантичне поле “прислужництво”» (с. 90–115), «Зросійщення українських прізвищ» (с. 131–140). Сприкрюємося від того, що український антропонімічний простір заповнили прізвища-покручі Алейнік, Амелеченко, Алексеєнко, Аніщенко, Лабуренко, Барщевський, Рябейчук, Олейнік, Белодед, Дедушенко, Сероштан, Нездоймінога, Піщемуха, Василішин, Кривошапка, Придібайло, Семіног, Подопрігора, Поддубний, Песіглавець, Ніколаєнко, Нікітенко, Гоніволк, Убейволк, Долгошапка, Полторакожуха, Бесчастний, Козодой, Цаберабой, Живодьор, Журавль, Боршов, Чеботарьов.

Якщо говорити про відмінності монографії Анатолія Поповського від аналогічних студій, то це насамперед багатство мотивувальної бази. Автор зосереджує свої дослідницькі зусилля довкіл окремого слова й на його лексико-семантичному, стилістичному, етимологічному тлі представляє український антропонімікон із погляду синхронії, а подеколи й діахронії. Свій виклад він нерідко опирає на широкий лінгвістичний фактаж, залучаючи до аналізу дані з різних мов, підкріплюючи власні міркування розкішним ілюстративним матеріалом, добутим із різножанрових джерел.

Специфіку монографії визначає й те, що вона не підігнана під рамки уніфікованості. Це хоч і вносить деякий дисонанс у процес сприймання інформації, проте має свої переваги: прізвища досліджуються під різним кутом зору, часто на засадах контрастивності, що дає аргументи для переконливих висновків.

Спочатку скажемо кілька слів про вже згадуваний мотивувальний корпус. Для різнобічного аналізу залучено лексеми з виразною, зазвичай негативною, конотацією або ті, що набувають переносного, знову ж таки пейоративного, забарвлення (Хам [хам], холуй, перевертень, перекотиполе, лобода). Після скрупульозного лексико-семантичного, семантико-стилістичного, дериваційного, фразеологічного, по-

части семасіологічного обстеження лексеми-мотивата характеризується прізвищна база, причому з різних аспектів, але неодмінно з відданням переваги словотвірному.

У полі зору дослідника опинилися також українські прізвища зі спонукальним компонентом (Загниборода, Загнипідкова, Покиньтелиця, Підкуйкобила, Обуйнога, Плюньборщ, Перечепидорога, Товчисало, Шамрай), ті, що пов'язані з бджільництвом (Бортнюк, Вулик, Пасішник, Медовик, Пчола, Трутень), юриспруденцією (Судіха, Сексота, Правник, Правдюк, Адвокат, Ходаківський). Доповнюють описуваний антропонімійний ряд прізвища з числівниковою (Єдинець, Вторак, Перший, Сімочко, Третяк, Четвертинський, Шостаківський), займенниковою основою сам / само (Самохваленко, Самокишин, Самополох, Самотній, Самарик, Самашко), із компонентами крив- (Кривоніс, Кривенький, Кривобок, Кривохижа, Кривицький, Кривляник), -ід- (-іж-) (Жабод, Качкоід, Макоіденко, Неїжмак, Неїжхлібенко, Переіденко), біл- (Білай, Білик, Білоусенко, Білозуб, Білодід, Білошапенко, Білорукавський, Забілінський), лих- (Лихий, Лиховчук, Лиховід, Лихоля, Лихочвар). Об'єктивність викладу забезпечує те, що до активного обігу введено антропонімікон, вихоплений з авторитетних лексикографічних джерел, а саме:

Бадін Є. О. Походження українських прізвищ. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2008. 160 с.

Глуховцева К. Д. Словник прізвищ жителів Луганщини : у 2 т. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. Т. 1. 388 с. ; Т. 2. 364 с.

Горпинич В. О. Прізвища степової України : словник. Дніпропетровськ : ДДУ, 2000. 408 с.

Горпинич В. О., Корнієнко І. А. Антропонімія Дніпровського Припоріжжя і суміжних регіонів України. *Ономастика і апелятиви*. Вип. 38. Дніпропетровськ-Миколаїв, 2012. 232 с.

Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ : Наукова думка, 1969. 558 с.

Демченко В. М., Лопушинський І. П. Українські прізвища : словник-довідник. Харків : Основа, 2016. 144 с.

Енциклопедія українознавства : в 11 т. / гол. ред. В. Кубійович. Львів, 1993–2003.

Корнієнко І. А. Матеріали до словника антропонімів Північного Причорномор'я (м. Очаків, с. Куцуруб, с. Чорноморка). Миколаїв : Іліон, 2017. 320 с.

Кравченко Л. О. Прізвища Лубенщини. Київ : Факт, 2004. 198 с.

Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. Київ : Наукова думка, 1990. 48 с.

Новикова Ю. М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини / під ред. проф. Т. Ю. Ковалевської та проф. І. С. Намакштанської. Донецьк : Вебер, 2007. 996 с.

Павликівська Н. Словник псевдонімів ОУН-УПА. Вінниця : О. Власюк, 2007. 440 с.

Падалка Р. Динаміка прізвищ Донецької Слов'янини : монографія та словник. Київ; Дніпропетровськ : АНВОУ, 2010. 276 с.

Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. Київ : Радянська школа, 1968. 254 с.

Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. Київ : Наукова думка, 1966. 216 с.

Словник прізвищ північно-західної України : у 3-х т. / упоряд. Г. Л. Аркушин. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. Т. 1. 412 с. ; Т. 2. 456 с. ; Т. 3. 364 с.

Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини). Чернівці : Букрек, 2002. 424 с.

Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII–XIX ст. (з етимологічним словником). Львів : Літопис, 2001. 371 с.

Чабаненко В. Прізвиська Нижньої Наддніпрянини : словник. Кн. 1, 2. Запоріжжя, 2005. 491 с.

Чучка П. Прізвища закарпатських українців : історико-етимологічний словник. Львів : Світ, 2005. 704+XLVIII.

Для аналізу мовних явищ часто обирається утрадиційнена в українській ономастиці класифікація антропонімів за семантикою основ: 1) прізвища з онімним конститuentом і 2) прізвища, вибазувані на апелятивній лексиці. Цю лінгвістичну процедуру послідовно використано в процесі системного опису антропонімів із компонентом біл-. Відповідно до онімної природи з-поміж них вирізнено відіменні (Білас, Біличак, Біланинець, Білащинець, Білончук, Біляков) та відтопонімі утворення. Спектр останніх представляють відойконімі (Біла, Білавич, Біличко, Біловар), відлімніонімі (Білозеров, Біловод) та відетнонімі (Білорус, Білорусов, Білопольський) прізвища. Антропоніми, мотивовані загальними назвами, також неоднорідні. Їх репрезентують такі групи: 1) прізвища на позначення професійних занять (Білоткач, Білошовський, Забіла); 2) прізвища – найменування індивідуальних ознак за зовнішнім виглядом (кольором волосся, тіла) (Білай, Білаченко, Білаш, Білокурий, Білошенко); 3) прізвища – номінування частин людського тіла та їх кольору (Білоголовий, Білокучма, Білогруд, Білоокій); 4) прізвища, пов'язані з кольоровими ознаками одягу (Білокрис, Білоштан); 5) прізвища – назви тварин та частин їхнього тіла, рослин за кольоровою ознакою (Біловол, Білокопитов, Білозір).

А. Поповський справедливо зауважує, що не всі прізвища послідовно вкладаються в парадигми або значеннєві розряди. Належність їх до тієї чи тієї семантичної групи «не є абсолютною, оскільки не завжди можна однозначно кваліфікувати допрізвищеву семантику його твірної основи... наприклад, Біловод, Біловодченко, Біловодський <...> може належати як до топонімічних (від села Біловод Сумської

обл.), так і до апелювативних (від біла вода)» (с. 276). Зупинено погляд ще на одному важливому факті: окремі типи в тій або тій парадигмі становлять антропоніми з непрозорою семантикою (напр.: Біліба, Більговський, Більдер, Більдіст, Більдін, Більдюк, Біляба). Вони «є цікавим матеріалом для етимологічних студій, оскільки уможливають виявлення архаїчної та рідковживаної лексики» (с. 277).

До заслуг автора монографії слід уналежнити й те, що всі семантичні типи антропонімів розглянуто до найтонших деталей. Ось приклад: прізвища з компонентом крив-, які успадкувалися з прізвиськ, погруповано за такими зовнішніми ознаками: 1) дефектна частина тіла – ніс (Кривонос, Кривоносюк), губи (Кривогуз), зуби (Кривозуб), рот (Криворот), щоки (Кривошока), в'язи (Кривов'язюк), рука (Криворук, Криворуцький), шия (Кривошия, Кривошиєнко), «задок» (Кривогузенко), бік (Кривобоченко), нога (Кривоніг), палець (Кривопальцев), око (Кривоок), борода, вуси (Кривобород, Кривоус); 2) фізичні вади – кульгавість (Кривуш, Кривчун); 3) особливості чоловічого одягу (Кривошлик, Кривошапченко, Кривопоясенко); 4) хатні та придворні споруди (Кривохата, Кривохижин, Кривоворотенко); 5) негативні риси характеру, поведінка (Кривда, Кривохаб, Кривоплакса).

Українські прізвища, що «витворилися на числівниковій основі здебільшого у сполученні з афіксами чи повнозначними словами» (с. 190), вимагали іншого дослідницького механізму, зокрема орієнтації на значеннєві розряди нумеративів – означено-кількісні й неозначено-кількісні. Прізвища, утворені за допомогою означально-кількісних числівників, диференційовано на три групи: 1) ті, що мають власне кількісну числівникову основу + афікси (Єднак, Двоян, Третяченко, П'ятницький, Шістьюк, Осьмак), 2) ті, в основу яких лягли збірні (Двоєнко, Семерне) та 3) дробові (Півторак, Півхлоп, Полуботок, Полторацький) нумеративи. Доведено, що прізвища, сформовані на основі неозначено-кількісних числівників, становлять малопродуктивний тип: Ма-

лохатко, Малоруб, Багатоніг. У роботі використано й інший поширений принцип класифікації прізвищ із числівниковою основою – структурний. Згідно з ним антропоніми поділено на прості (Половинець, Одинченко) та складні (Семибратов, Сороколіт). Вирішені класифікації, констатує А. Поповський, органічно пов'язані із власне семантичним критерієм. «...Коли зазирнути в минуле, – твердить він, – з'ясовуються причини появи різноманітних груп назв першоносіїв із числовим значенням» (с. 196), а саме: 1) порядковість народження дітей у сім'ї (Вторак, Четвертих, Сімнадцятих); 2) приватна власність (Однодворець, П'ятикоп, Двокіз); 3) соціальний стан, національність (Полукозак, Півхлопко, Семитурчин); 4) посада (Сотник, Соцький, Тисяцький); 5) фізичні можливості та вади людини (Двожилний, Одноушко, Стобреха); 6) вік людини, час, відстань, міра (Однолітко, Полудненко, Семип'ядний); 7) сімейний стан (Четверня, Семибрат, Семибаба); 8) місцевість (Дворічанський, Трипольський, Семиушко); 9) релігійні свята, титули (Трійця, Первозванський, Тресвятський).

Удаючись до будь-якого групування антропонімів, автор не забуває про їхню словотвірну природу, повно інтерпретує весь чинний дериваційний потенціал.

Можна багато говорити й про інші позитивні моменти, що стосуються монографії «Дешифрація українських прізвищ». Та й наведених фактів достатньо, аби позитивно оцінити її й указати на непроминальне значення праці. Сутнісною є ще одна річ: у всякого, хто візьме до рук книгу й заглибиться в її зміст, з'явиться прагнення пізнати своє генеалогічне дерево. Не менш значущим є й те, що книга читається легко, вона доступна для розуміння. Перед нами класичний зразок науково-популярного видання на винятково актуальну тему, у якого, слід сподіватися, довге майбуття. Услід за Анатолієм Поповським хочеться закликати всіх: «То ж не будьмо байдужими до свого питомого українського імені й прізвища родового спадку, оберігаймо їхню чистоту, красоту, гідність і примножуймо славу» (с. 9).

